

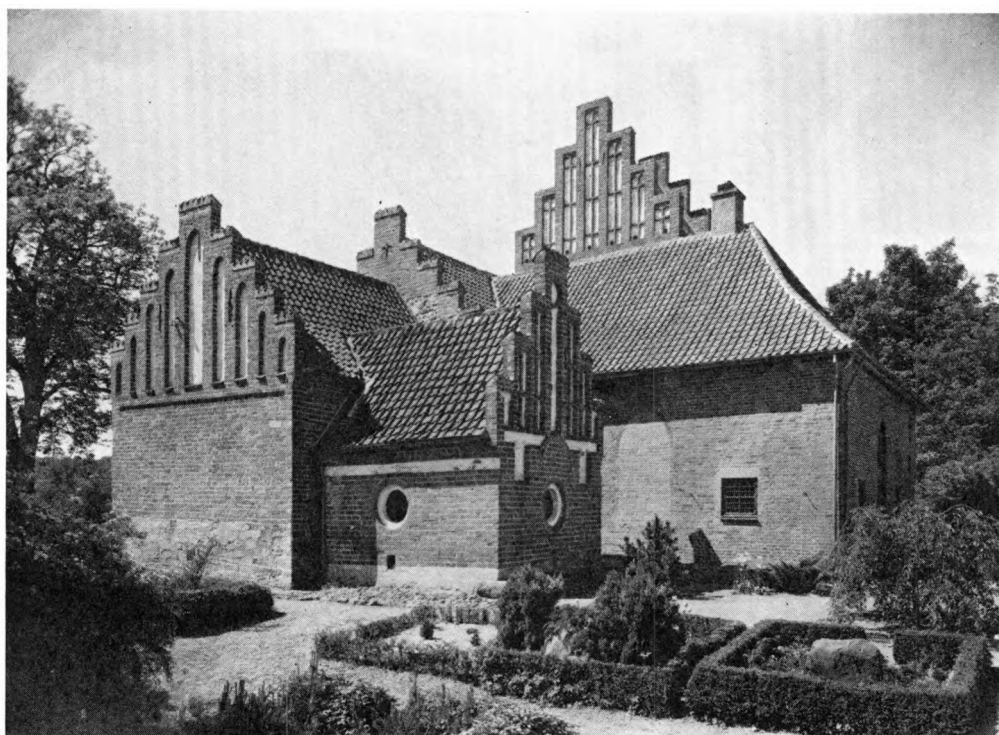

Fig. 1. Esbønderup. Ydre, set fra sydøst.

N.E. 1955

ESBØNDERUP KIRKE

HOLBO HERRED

Sognet nævnes første gang i Absalons privilegium for Esum kloster 1178, hvor det hedder, at en trediedel af tienden var overdraget klosteret af ham¹. En præst er nævnt 1301². Kirken, der muligvis har været viet *S. Laurentius* (sml. denne helgens kalkmalede billede p. 1020), har sandsynligvis helt eller delvis været kongelig før 1331, da Knud Porses efterlevende hustru, grevinde Ingeborg af Halland og Samsø, overdrog sin del af patronatsretten til Esum kloster, der »også fra anden side har patronat over samme kirke«³; den tilhørte klosteret til reformationen. — 1567 talte sognet 38 tiendeydere⁴; ved indretning af ryttergodset 1717—18 blev der ødelagt 11 gårde og to huse, hvorved kaldet forringedes stærkt, og kirkens eget jordegods inkorporeredes 1. maj 1720⁵. Statskassen afhændede 1873 kirken til konsul Færch og købmand Segelcker⁶, og 1. april 1913 overgik den til selveje.

1906, 23. september, indviedes en filialkirke i Villingerød (p. 1040), og 1907, 6. april, udskiltes annekset Nødebo som selvstændigt kald.

Esbønderup ligger omtrent midt i det store, i nord-sydlig retning meget udstrakte sogn og nær to i middelalderen betydningsfulde lokaliteter: Esum kloster og Søborg slot. Kirken og præstegården ligger nordligt i byen og lige nord for den øst-vestgående landevej. Kirken har tilsyneladende været pla-

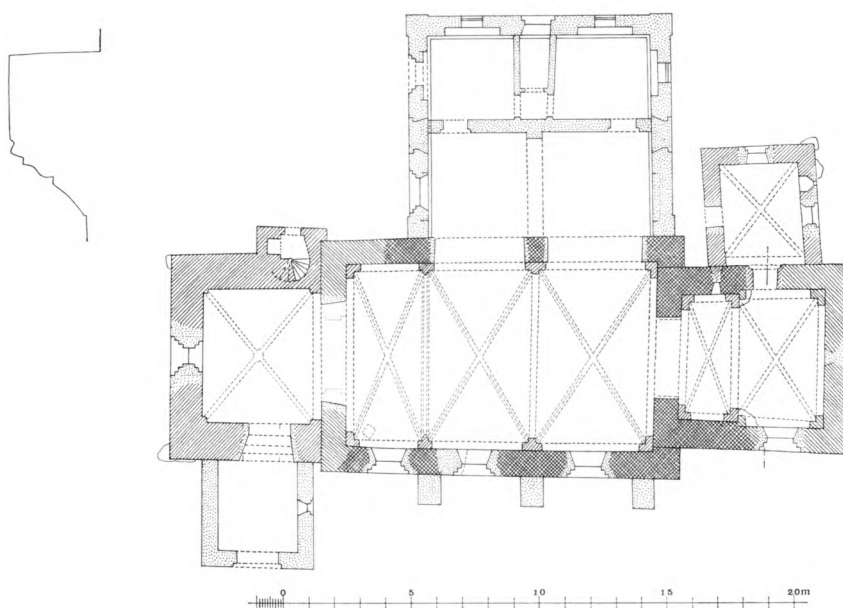

Fig. 2. Esbønderup. Plan 1:300. Tegnet og suppleret af El. M. på grundlag af opmåling ved C. G. Schultz 1930. Øverst til venstre profil 1:10 af nordre korbuekragsten (p. 1013).

ceret på en lille bakke, hvis højeste punkt synes at have ligget under triumfmuren, men nu er terrænet udjævnet meget østover gennem kirkegårdsjordens vækst; i øst, hvor kun omkring trekvart meter af den cirka tre meter høje mur med mange ydre støttepiller er synlig indvendig, er muren dog muligvis rejst ved foden af en brat skrænt, der endnu markerer sig kraftigt i præstegårdshaven mod nord. Fra tårnet falder terrænet en del mod vest, hvor kirkegården er udvidet flere gange; den ældste udvidelse er gennemført før 1810 (jfr. fig. 29) en anden 1841⁷, og det er på denne, man skal søge den stensatte grøft, som forbandt det sumpede terræn i nord med gadekæret i syd, og hvorover der var lagt en træbro, hvis rækværk istandsattes 1897⁸. Kirkegårdens ældre del hegnes nu som i 1620⁹ af hvidtede kampe- og teglstensmure, der er tækket med vingetegl. Muren er ny på et stykke i nord, hvor den gamle præstegårds syd-længe tidligere dannede skel; langs sydmurens østre del findes endnu en husrække (jfr. landsbyplanen), blandt andet det 1886 omtalte købmandshus⁸. Ved dettes vestgavl står en portpille af munkesten, der antagelig er en rest af den gamle sydindgang med køreport og fodgængerlæge¹⁰; af andre indgange omtales en vestre og en nordre læge, af hvilke den sidste førte til præstegården, hvortil der stadig er forbindelse. Den nuværende hovedindgang findes i syd, ud for våbenhuset på tårnets sydside, og er opført sammen med dette ved restaureringen 1942—43; den har kørelæge flankeret af to fodgængeråbninger med tremmelåger mellem røde teglstenspiller.

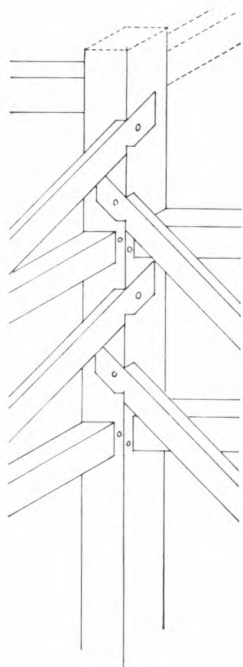

Fig. 3. Esbønderup.
Rekonstruktionsskitse
af hjørnestolpe i $\dagger$ klok-
kehus (p. 1012).

Et gotiserende *ligkapel* er opført umiddelbart vest for sydporten.

$\dagger$ *Kirkerist*. 1772⁵ blev der opmuret en ny ristkule, og 1788¹¹ var risten omgjort og i forsvarlig stand; den havde formentlig plads i den søndre indgang.

Et $\dagger$ *halsjern* anskaffet på grund af »sabatsforordningen af 21. april 1730« og fastgjort på våbenhuset⁵ havde 1764 mistet sin lås¹².

$\dagger$ *Klokkehus*. I et af det senmiddelalderlige tårns ankerbjækelag er genanvendt to stykker egetømmer, hvis tap-huller og andre udstemninger viser, at de tidligere har siddet i et tømret klokkehus (sml. fig. 3), der formentlig har stået frit på kirkegården, og hvori $\dagger$ Catharina-klokken fra 1403 (p. 1037) sikkert engang har været ophængt.

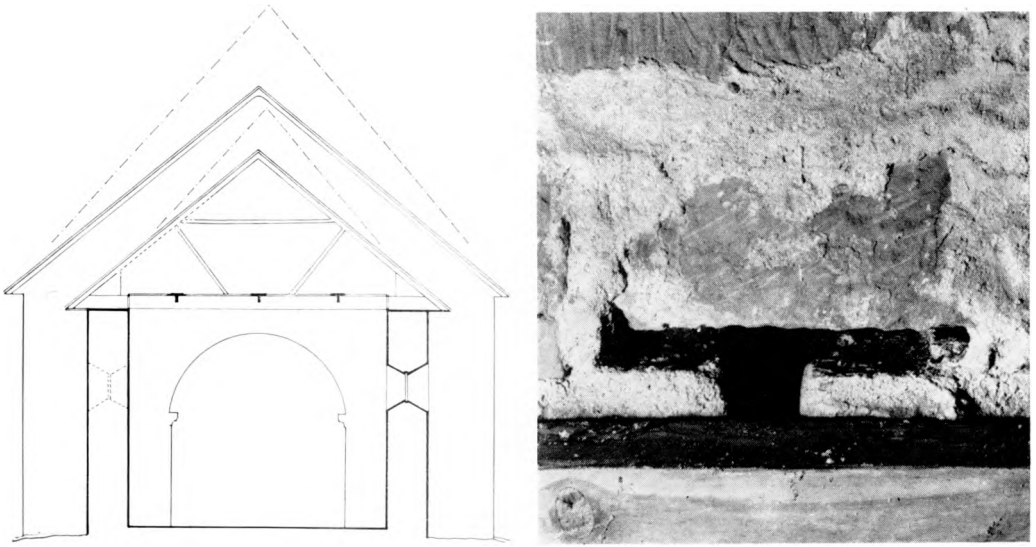
$\dagger$ *Kirkelade*. 1624⁹ istandsattes bygningen på tag og mur, men 1661 blev den solgt og nedbrudt¹³.

Kirken består af kor og skib fra 1100'rne samt tre senmiddelalderlige tilbygninger: korforlængelse med sakristi i nord og tårn i vest; en stor korsarm på skibets nordside er opført 1735 og et våbenhus på tårnets sydside 1943. Forsvundet er antagelig såvel en apsis som et tårnparti over skibets vestende, endvidere et tømret klokkehus, tre vå-

benhuse og muligvis et kapel. Orienteringen har lille afvigelse til nord.

Koret er det bygningsafsnit, som umiddelbart påkalder størst interesse; det gælder både materiale, planform, oprindelig taghældning og rumoverdækning samt den kendsgerning, at bygningsafsnittet har stået som en selvstændig bygning, før skibet rejstes¹⁴. I betragtning af den meget ringe udstrækning i øst-vestlig retning (indvendig ca. 230 cm mod 470—490 cm i nord-syd) må man næsten med sikkerhed kunne antage, at der til korets østgavl har sluttet sig et $\dagger$ *apsisparti*; men selv om koret har været forsynet med en apsis af nogenlunde almindelig størrelse, må pladsforholdene i dette korparti have været så indskrænkede, at det vanskeligt kan have fungeret som selvstændig bygning, og derfor må man forestille sig, at korpartiet i sin tid blev placeret øst for en $\dagger$ *træ(?)kirke* (eller del deraf).

Materialet i de 78—80 cm tykke mure er *skånsk sandsten* i ret veltilhugne kvadre, hvor store og små er blandet mellem hinanden; det er tvivlsomt om den nuværende iblanding af små kampesten i façaden er oprindelig; den kan skyldes omsætning af murskallen i forbindelse med sydvinduets tilmuring, og der ses ingen kampesten i den urørte vestmur, som er synlig over skibets hvælv. Murlivet, der ses i en gennem taggavlen brudt åbning, viser sandstensaffald i

E. M. 1963

Fig. 4—5. Esbønderup. 4. Tværsnit i koret, set mod triumfmuren. 1:150. Rekonstruktion af korloft og -tagværk; de stiplede linjer angiver den gotiske taghældning. El. M. 1968. 5. Det nordligste af de T-formede huller i triumfgavlens østside (p. 1013f).

grov mørtel og uregelmæssige støbehøjder; endvidere ser det ud, som om enkelte kvaderskifter er ført gennem hele murens tykkelse. Den glatte fuge er bindig med kvadrenes forside; indvendig spores ingen puds, kun et tyndt hvidtelag, men udvendig (bag sakristiet) ses et sandkornet og jævnt pudslag af et par millimeters tykkelse; det strækker sig ind på nordvinduet smig og kan være oprindeligt¹⁵. Den udvendige højde, målt i sydvest, er nu 415 cm over terræn mod skibets 465 cm; forholdene bag sakristiet tyder på, at koret (som det yngre skib) har den oprindelige højde. Begge østhjørner tegner sig trods senere ændringer klart, det søndre udvendig, det nordre bag sakristiet, og tykkelsen af østmuren har svaret til de øvrige mure. Som tidligere nævnt er korets sydvindue udslettet ved tilmuring, men det nordre står velbevaret, kun blændet i lysningen ved sakristiets opførelse; dets ydre mål er 83x45 cm og muråbningens kun 42x20 cm, hvilket vil sige, at selve lysningen, der er udstemmet i en nu meget frønnet *vinduesplanke*, har været en del mindre.

Den forholdsvis store *korbue* er vistnok samtidig med koret; dens usædvanligt profilerede kragbånd (se fig. 2) er af sandsten ligesom de regelmæssige kvadre i vanger og bueslag. Taggavlen, der som nævnt i første omgang var inddraget under korets tag, manifesterer sig klart trods senere forhøjelser. Taget har haft en lavere rejsning end vanligt (rygningsvinklen måler ca. 104°), men tagværket har at dømme efter sporene på gavlens østside været traditionel, med eet hanebånd og to skrå spærstivere (fig. 4). Særpræget var derimod udformningen af det oprindelige *træloft*; i triumfgavlens østside ses aftryk af en almindelig

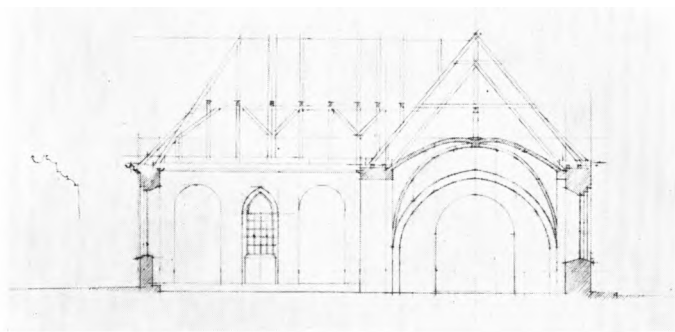

Fig. 6. Esbønderup. Tværsnit i skib og nordre korsarm, set mod øst. 1:300. Målt af elever fra Kunstakademiet o. 1935.

bjælke, der har hvilet på et syv centimeter dybt afsæt og på murkronen, samt huller efter tre tværgående bjælker af T-formet tværsnit (fig. 4—5), som har været kæmmet over de (to eller tre) nord-sydgående bjælker. Ud fra de givne spor må man slutte, at koret har haft et kassetteværksdelt loft, hvor brædderne muligvis har været indføjet i noter på de T-formede tværbjælker, som det kendes fra domkirken i Hildesheim og nogle svenske landsbykirker¹⁶.

Skibet, der på grund af korets selvstændige vestgavl, må være af noget yngre dato, formentlig fra 1100'ernes 2. halvdel, har østhjørner og andre detaljer af samme materiale som koret, men er i øvrigt af *kampesten*. Det er ikke muligt at redegøre nærmere for sammenstødet mellem kor og skib, da murværket både ud- og indvendig er ommuret i nyere tid eller dækket af hvælpiller og skorstensrør. Et par sandstenskvadre røber et *†fvindue* midt i sydmuren, hvor også dørens plads er (fig. 11), men begge åbninger blev delvis ødelagt og til-muret ved istandsættelsen 1867⁸; ved sidste restaurering fastsloges dørens ydre bredde til 80, dens indre til 125 cm; formen synes at være nogenlunde korrekt gengivet på Zeuthens billede. Efter rejsningen af langmurene støbtes der en forhøjelse oven på triumfgavlen, således at skibet fik en til koret svarende taghældning (Fig. 4).

†Tårnanlæg? Dørstedets placering relativt langt fra skibets vestgavl er usædvanlig, men den kan have sin forklaring i, at kirken har haft et oprindeligt tårnparti over vestenden. En sådan formodning finder støtte i to forhold, dels de mange kraftige fundamenter, der 1942—43 blev fundet i skibets vestre del¹⁷, dels den udstrakte ommuring af skibets vestende, som må henføres til ung-gotisk tid. (Sml. f. eks. Søborg kirke).

Ændringer og tilføjelser. Den nysnævnte ommuring af skibets vestende gennemførtes i munkesten; taggavlen, hvis linier står ret velbevarede bag tårnet, bærer et tyndt, gulligt-gråt pudslag, der nogenlunde svarer til det på korets nordmur (p. 1013). I gavlen fandtes (indtil tårnbuens ændring p. 1016) et 85 cm

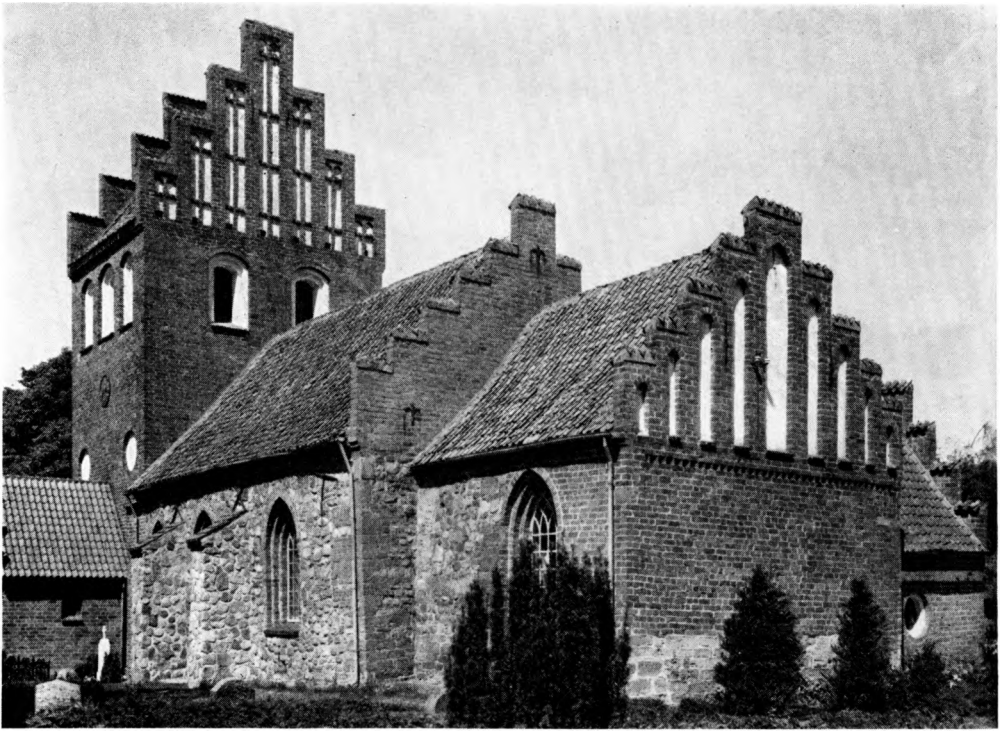

Fig. 7. ESBØNDERUP. Ydre, set fra nordost.

N. E. 1955

bredt vindue, som synes at have haft trekløverformet lysning¹⁷, og i selve taggavlen er der rester af en lille, korsformet blænding. Indvendig i gavlfoden ses aftryk efter en loftsbjælke og på munkestensmurværket i langmurene et tyndt hvidtelag.

Hvælv i kor og skib. Det er sandsynligt, at ombygningen i vest er at betragte som indledning til kirkens overhvælvning; langmurene forhøjedes ikke men udstyredes med et par skifter falsgesims og et stejlere tag, der svarer til vestgavlens nye rejsning; gavlene fik ikke kamtakker, men vindskeder, der for triumfgavlens vedkommende er omtalt senest 1745 og sikkert har eksisteret til ommuringen 1772⁵. Korets ene smalle hvælvfag og de tre i skibet er formentlig nogenlunde samtidige og opført o. 1300 (sml. kalkmalerier p. 1019). De hviler på falsede vægpiller, hvorfra ribberne springer frem i vederlagshøjde; korets er kvartstens og retkantede, skibets 15 cm brede, med skarp ryg og udbugende sider på den store nedre del, kvartstens i ribbekrydsene; midtfagets ribber har ca. trekvart meter over udspringet et rundstavkrægbånd, der får ribbens nedre del til at fremtræde som en rudimentær halvsøjle (sml. Birkerød p. 922). I vestfaget hviler de to vestre ribber på konsolhoveder (fig. 10), og i sydkappens vestre svikkel er der en tilmuret *lem*. Den østre gjordbue er helsten bred og

retkantet, den vestre 20 cm bred og forsynet med rundstav mellem skråfase. Kapperne er halvtsten tykke, uden overribber og med synlige ribbenakker.

Korforlængelsen er den ældste af kirkens bevarede tilbygninger, men det er ikke muligt at give nogen sikker datering; resterne af det lille, smigede øst-vindue kunne tale for unggotisk tid, men dette modsiges af det vistnok samtidige hvælv og taggavlen med dens ni nærmest spidsbuede høj blændinger over savskifte. Materialet er dels sandsten fra korets oprindelige østafslutning dels munkesten i munkeskifte. I nord er der indhugget en fladbuet og falset dør-åbning ved sakristiets opførelse.

Sakristiet på korets nordside er antagelig fra o. 1500—50. Flankemurene har båndblænding under falsgesims, og gavlen har haft vindue, hvis spidsbuede spejl sammen med den tvedelte, fladbuede overdækning på to flankerende blændinger bryder et forsænket bånd i gavlfoden. Derover prydes gavlfeltet af syv høj blændinger, hvoraf den midterste afsluttes med en cirkel, mens de andre er tvedelte og i øvrigt forsynet med lodrette og vandrette stave, der minder om vindueskrvds. Det indre har samtidigt hvælv og i østmuren en femsidet niche, formentlig en *piscina* (sml. Helsingørkirkerne p. 97, 328). En retkantet dør i vest stammer fra 1701⁹, og de to cirkelvinduer med glasmosaik i øst og nord er fra 1844¹⁸.

Tårnet, der må være nogenlunde samtidigt med sakristiet, er et smukt stykke murerarbejde, af munkesten i munkeskifte, med mange sortbrændte kopper, som udvendig er ordnet i *rhombeformet mønster*; indvendig er fugerne skråt indtrykket i den ene kant, i trappeskakten dog midtridset. Tårnrummet, der har samtidig hvælvning med halvtstens ribber om topkvadrat, havde en spidsbuet, falset arkade til skibet og i syd et oprindeligt vindue; men 1942—43 blev begge dele ødelagt, den første af en større åbning, den sidste af en dør, som afløste en vestindgang fra 1842¹⁹. Trappen har fladbuet underdør, rund spindel og loft af fladbuede binderstik; foroven ender det som en vandret, fladbuet tøndehvælvning, der fører til overdøren. Pulttaget er gjort en del lavere af hensyn til anbringelse af en nu forsvunden urskive. Mellemstokværket, som udvendig har store, spidsbuede blændinger i vest og cirkelblændinger i syd og nord, er mørkt, når bortses fra en ganske lille, 1649⁹ brudt åbning i vestmuren; i øst er der 1842 brudt en gennemgang til skibets loft.

I det svære ankerbjælkelag over stokværket er der to stykker genanvendt egetømmer, som må henføres til et fritstående klokkehus (sml. p. 1012). Klokkestokværket har fladbuede glamhuller, tre i hver langmur og to under taggavlene, der over en række af åbne bomhuller har syv høj blændinger og kamtakker; blændingernes underdeling er af vindueskrvds-type som sakristiets, men blændingerne afsluttes her med spærstik under vandret led.

Tårnets brug. 1732⁵ flyttedes fonten fra tårnrummet, som derpå indrettedes

Fig. 8. Esbønderup. Flvælvfaget over det romanske kor (p. 1020).

N.E. 1955

Fig. 9. Esbønderup. Indre, set mod øst

N. E.1955

N.E. 1955

Fig. 10. Esbønderup. Ribbekonsol i skibets vestfag (p. 1015).

til åben begravelse indtil 1842, da det udskiltes fra skibet og omdannedes til våbenhus med dør i vest; ved sidste restaurering blev det inddraget i selve kirkerummet.

Nordre korsarm, opført 1735 (malet 1743)⁵, ligner indtil forveksling de korsarme og andre byggearbejder, som efter rytterdistriktets oprettelse gennemførtes ved flere af dets kirker (sml. Asminderød p. 766); det gælder ende- og hjørnelisener, den karnisprofderede gesims, det afvalmede tag og de indvendige vægblændinger. Arbejdet er udført af det samme sjak københavnerhåndværkere, der har arbejdet ved de øvrige kirker. Rummet, som står i forbindelse med skibet ved to spidsbuede arkader, fik 1842 gipsloft med trægesims, og 100 år senere blev det ganske ændret af Lønborg-Jensen, der lod flere af vægblændingerne, som ses på snittet fig.

6,

en spidsbuet arkade, som tvedeler den søndre halvdel, jfr. fig. 2.

Våbenhuset på tårnets sydside er opført 1942—43.

†*Våbenhuse m.m.* Våbenhuset og kalkhuset, der begge fik repareret deres tegltage 1624⁹, var formentlig et søndre og et nordre våbenhus; benævnelsen materialhus 1722⁵ dækker sikkert også over sidstnævnte, der må være blevet nedrevet ved opførelsen af nordre korsarm 1735. Det søndre våbenhus, som nybyggedes 1701⁹ og udstyredes med panel og bænke, blev nedrevet 1843⁷, da indgangen var flyttet til tårnet (p. 1016), og stolestaderne ikke benyttedes.

Et lille †*kapel*, som 1633⁹ fik nye bjælker og blev indrettet med stolestader, har formentlig ligget på kirkens nordside (sml. Asminderød p. 768) indtil korsarmens opførelse 1735.

Tagværker. Tårnets er fornyet 1772, da korets og skibets fik deres nuværende opskalkede form⁵; i de sidste to indgår adskillige romanske og gotiske spær. Sakristiets tagværk er middelalderligt, af eg, men noget suppleret.

Større istandsættelser fandt sted 1685⁹, da fundamenterne under kirken styrkedes, 1772⁵, da tagene blev omlagt, 1842¹⁹, da de nuværende, spidsbuede

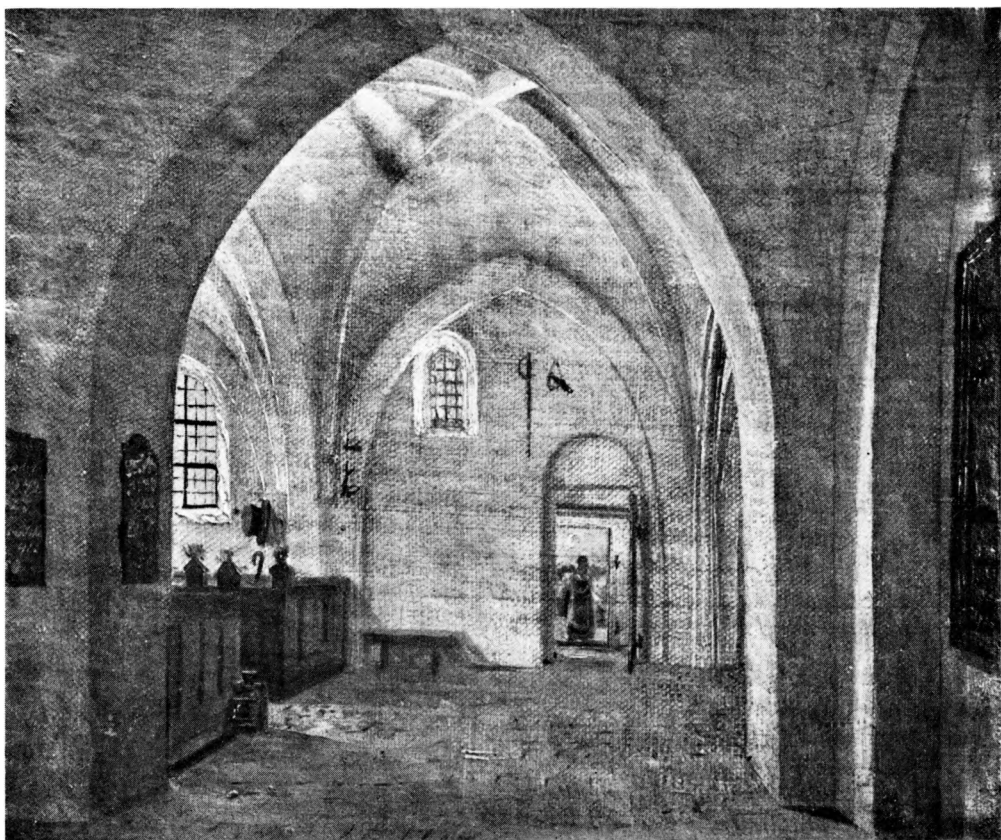

Fig. 11. Esbønderup. Skibets midterste fag set fra nordre korsarm mod den nu forsvundne syddør (p. 1014). Efter maleri af C. O. Zeuthen 1837 (privateje).

jernvinduer indsattes i forbindelse med ændringen af kirkens adgangsforhold, 1865⁸, da pudslagene og hvidtning blev fjernet fra kirkens ydre og endelig 1942—43 (sml. p. 1016); i forbindelse med denne sidste istandsættelse opførtes der to støttepiller af kampesten mod skibets sydmur og en tredje rejstes 1955, da også tagene på kor og skib blev omlagt.

Kirken står i blank mur med røde tegltage og hvidtede blændingsfelter. Kamtakkerne er dækket med munketegl. Vinduesrammerne er af støbejern undtagen i åbninger fra 1943, der har rektantede, blyindfattede ruder i trækarmer. Gulvene er af mursten som 1842 og tidligere¹⁸; ved sidste istandsættelse blev der i skibet iagttaget pikstensgulv.

KALKMALERIER

1893 afdækkede J. Kornerup kalkmalerier i korets to hvælv, på triumfvæggen og i skibets to østligste hvælv²⁰. Kun dele af decorationen fik lov at stå

Fig. 12. Esbønderup. Kalkmalerier på triumfbuens sydside, efter akvarel af J. Kornerup 1893. Engelen er nu overhvidtet (p. 1021). S. Laurentius restaureret (p. 1020).

fremme, til gengæld malede Kornerup ornamentik på skibets oprindelig udekorede vestligste fag. 1944 genrestaurede O. Søndergaard de sodede kalkmalerier. I tid strækker bemalingen sig fra romansk tid — inden overhvelvningen — til efter reformationen.

1) O. 1300. Korets vesthvelv og skibets to østlige hvelv. På korhvelvet (fig. 8) er i de fire kapper evangelisttegnene i medaljoner, i nord- og sydkappen desuden små »træer«. De rhombedekorede ribber, skjold- og gjordbuerne ledsages af krabber og forskelligt formede blade. Fra medaljonerne udgår enkelte krabber. På skjold- og gjordbuerne er siksakborter med treblade i vinklerne, bølgeranke med egebladskud, hjertepalmet-ornament og bort med kvadrater, hvori firbladsblomster; endelig findes på gjordbuen mellem korets to

hvelv en cirkelbort med femblads og trebladsdekoration. Skibets to østre hvelv har nu kun bevaret en ribbedekoration med sparrer og på det midterste, retkantede stykke en rhombebort med firblade. En stor, kun delvis symmetrisk toproset med spinkle stængler og mange småblade fylder hele hvelvtoppen mellem den retkantede del af ribberne (fig. 13). Farver: grønt, gråt, rødt og gult.

2) Sengotisk. Korets østhvelv (se p. 1015), har en enkel sparredekoration på de retkantede ribber og i hvelvtoppen spinkle, stærkt restaurerede plantedekorationer, samt en geometrisk blomst i cirkulær indramning. Farver: gråt og rødt.

3) Efterreformatisk, o. 1550. Triumfvæggens vestside, syd (fig. 12). I en blågrå renæssancearkade, som delvis dækker en landskabelig baggrund står Laurentius med rist i højre hånd og bog i venstre. Den store figur har glorie om det tonsurklippede hoved. Diakondragten er mønstret med sort tegning på rødbrun bund²¹. I baggrunden ses en by med tårne, bagved bjerge i grønt og blåt. Kalkmaleriet er meget hårdt restaureret både af Kornerup og senere af Søndergaard, særlig har Laurentius' hoved skiftet karakter.

Da maleriet af Laurentius befinder sig på væggen over det alter, der normalt var forbeholdt kirkens værnehelgen, tør man antage, at kirken oprindelig har været viet S. Laurentius. Dette er da formentlig forklaringen på, at man efter reformationen nymalede(?) det katolske helgenbillede netop her.

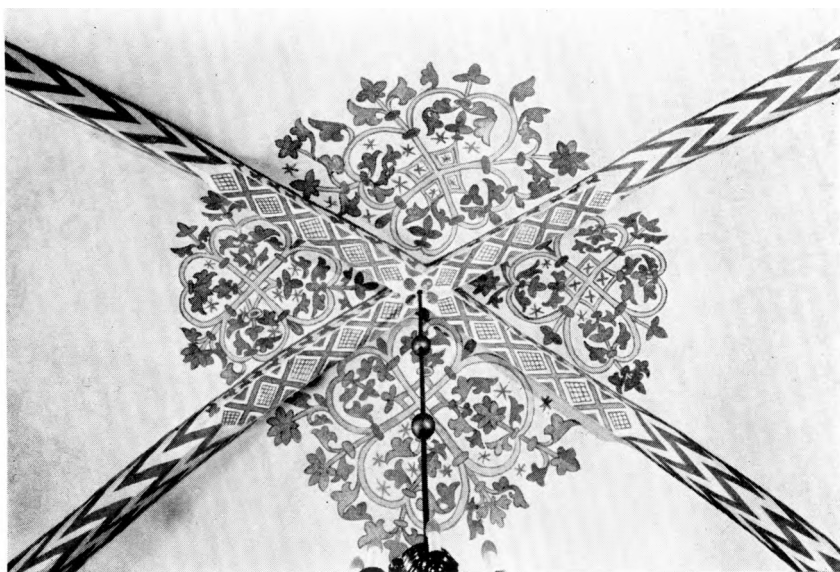

Fig. 13. Esbønderup. Toproset i skibets andet fag fra øst (p. 1020).

N. E.1955

†*Kalkmalerier*. 1) Romanske. På triumfvæggen, på hver side af korbuen fandtes en engel; den nordre blæste på basun, hovedet var delvis dækket af de senere indbyggede hvælv. Den søndre ses på fig. 12. Englene, der var malet »med grove røde omrids« (fortegningskonturer), havde udbredte vinger.

2) O. 1300. I skibets to østlige hvælv fandtes figurmalerier, som var samtidige med de foran omtalte dekorationer i disse hvælv og i korets østhvælv. I 1. hvælvs østkappe: Korsfæstelsen, nordkappen: Korsbæringen, vestkappen: Hudstrygningen, sydkappen var helt udvisket. Mens Kornerup ikke kunne aftegne disse meget ødelagte scener, findes akvareller af nogle figurer i 2. hvælv (fig. 14 og 15). Østkappen: Adam med spade og Eva med håndtén, meget beskadiget. Nordkappen: mod øst, Syndefaldet, mod vest Uddrivelsen af Paradis. Vestkappen: Evas skabelse og Gud forener mand og kvinde, på skriftbåndet over deres hoveder kan kun læses »crescite« (»voks!«), 1. Mosebog vers 28. Sydkappen: Kains og Abels offer. I midten sås et flammende bål, til venstre herfor Abel stående med et lam, til højre Kain med et kornneg. Ud fra en sky kom Guds hånd, velsignende Abel.

Kornerup fandt, at udførelsen i disse billeder var »ualmindelig barbarisk raa«²², og man bevarede kun ornamentikken. Ved senere hvidtninger forsvandt også de oprindelige krabber langs ribberne. Billederne mindede i ikonografi og stil om de bevarede kalkmalerier i Kippinge og Nørre Alslev (DK. Maribo p. 1223 og 1193). Der er dog kun tale om en tidstypisk lighed.

3) 1633 hvidtedes kirken og buerne blev anstrøgne med gråt⁹.

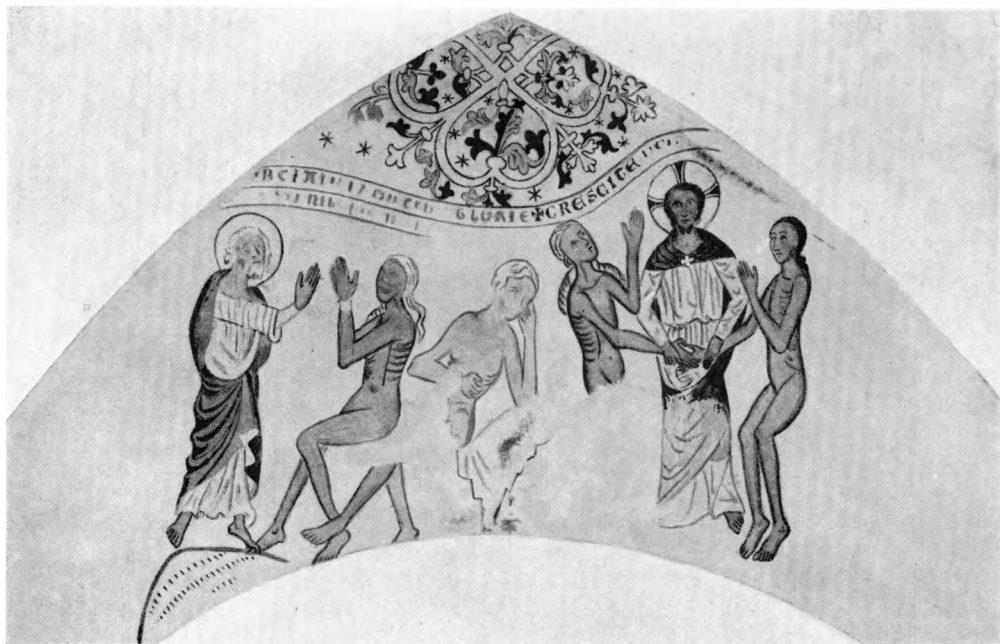
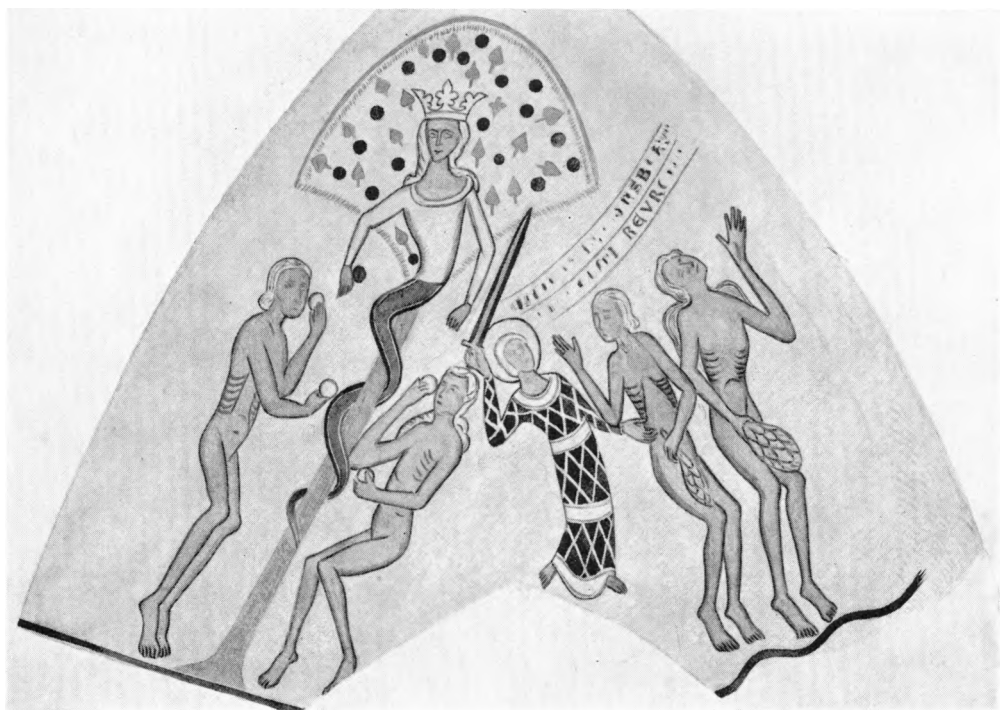

Fig. 14—15. Esbønderup. †Kalkmalerier i skibets andet fag fra øst. 14. Nordkappen.
15. Vestkappen. Efter akvareller af J. Kornerup 1893 (p. 1021).

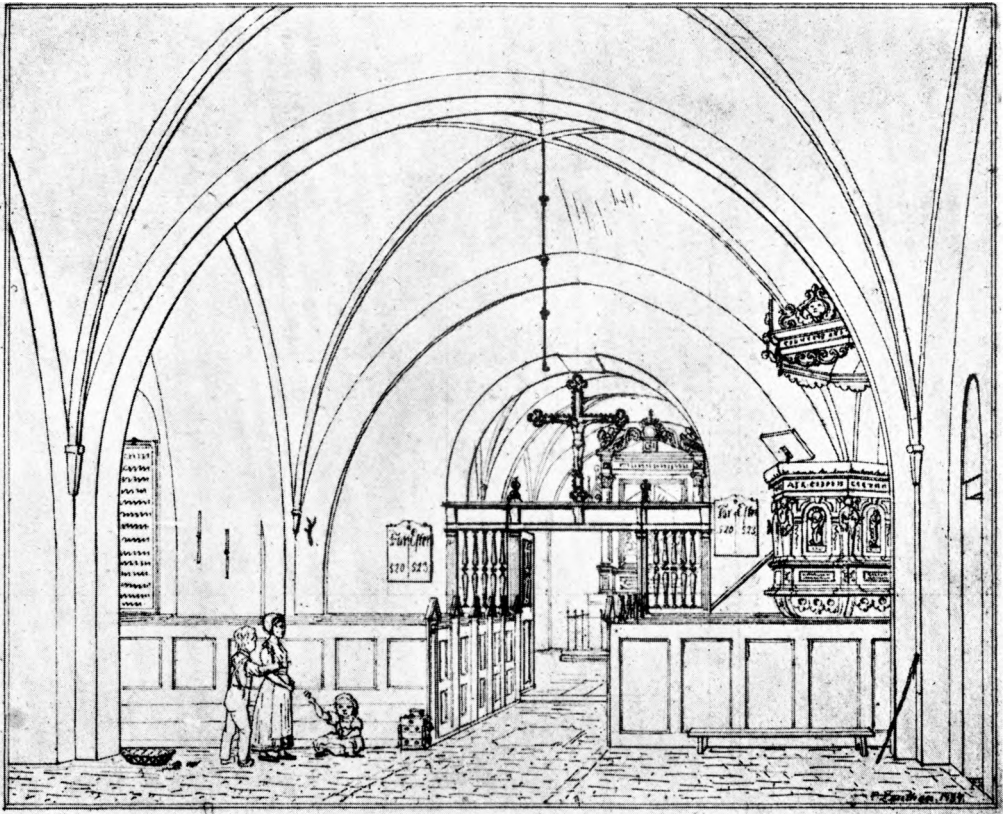

Fig. 16. Esbønderup. Kirkens indre, set mod øst (p. 1024, 1029). Efter tegning af C. O. Zeuthen 1837 (i Nationalmuseet).

INVENTAR

Oversigt. Inventaret har med 100 års mellemrum gennemgået to store restaureringer. I 1840'rne fjernedes altertavlen fra 1728, og en nygotisk tavle med maleri af Albert Küchler opsattes. Stolestaderne fra begyndelsen af 1600-tallet fik nygotiske gavle og korgitteret fra 1599 blev nedrevet. 1942—43 omdannedes altertavlen, alterbordet muredes af nyt og stolestaderne blev helt udskiftet; i stedet kom nye i renæssancestil. Tilbage af det gamle inventar er nu kun den romanske, firkløverformede granitfont med figurfremstillinger, samt prædikestolen fra 1590—99. Efter præstegårdsbranden 1929 reddedes blot den særprægede, bogformede oblatæske fra 1689; det øvrige altersølv gik til grunde.

Alterbord, muret 1942. †Alterborde. 1) Ved nedrivningen 1842 af det middelalderlige alter fandtes en *kalksten med udhugget *helgengrav*, dækket af en kalkstensflise (fig. 17). Helgenraven havde været åbnet, da man fandt den og af det middelalderlige indhold var kun en tand tilbage. Til gengæld lå der en sølvtoskilling, en sølvhalvskilling og en kobberhalvskilling alle fra Christian V.s tid. Den yngste mønt var fra 1696. Nu i Nationalmuseets 2. afd. nr. 7057.

2) 1842 blev et nyt alterbord med skuffe og skab forfærdiget af H. Geisler, Esbønderup¹⁸.

†*Alterklæder*. 1649 blev et gammelt klæde farvet og frynserne syet om igen med silke⁹. 1653 omtales et alterklæde af brungult, blomstret damask²³. 1657 og 1693 opføres et alterklæde af guldlæder som skænket til kirken⁹, endnu 1709 nævnes »guldlæderspanklædet«. 1715 var det brugt til betræk på en liden skammel for alteret, mere var der ikke tilbage. 1698 købtes karmoisinrødt fløjls til et alterklæde og en messehagel, desuden guldkniplinger og galoner dertil, samt karmoisinrødt ostindisk taft og klæde, endvidere cannifas (hampelærred), dvælg (sort, groft, glinsende lærred), rødt lærred og sysilke⁹. Dette alterklæde omtales i inventariet 1709—10, som fourneret med seks rader guldkniplinger ca. 12 alen i længde. 1740 overtog kirken et alterklæde af karmoisin kamelhårsplys, som 1726 var bekostet af Nødebo kirke, men viste sig at være for stort dertil; alligevel meddeler inventariet 1748, at klædet, som var kantet med en sølvgalon og broderet med det kgl. navn og krone, samt årstallet 1726, var ført tilbage til Nødebo⁵. 1842 fik man fra C. sal. Hjelm, hofperlestikkerinde, København, karmoisin halvklæde og rødt shirting til »altertøj«. Endvidere købtes guldtrusser og en »kambrid« (cambridge) *alterdug* med kniplinger¹⁸.

†*Kalkklæder*. 1713 købtes 2½ alen klosterlærred til to »tørklæder« at lægge over kalk og disk i kirken og i husene, når syge betjenes⁵.

Altertavlen er en moderne fløjttavle fra 1943, med rektangulært midtfelt, hvori et maleri af bebudelsen, olie på lærred, signeret A.K. 1841 for Albert Küchler⁷. Fløjene har glatte fyldinger, blå med versalindskrifter fra Luc. I. (Gabriels og Marias ord). Maleriets tidligere spidsbuede, nygotiske ramme, forfærdiget af snedker Weincke, København, i 1842 for 80 rdl., opbevares nu i nordre tilbygning. Allerede 1838 havde kirken afsat 600 rdl. til et altermaleri¹⁸.

†*Altertavler*. 1) Et katolsk alter, som i lang tid havde stået næsten forrådneth ved kirken, solgtes 1669—70 til degnen for 1 rdl.

2) 1728 omtales en meget gammel »romersk catholsk« tavle, som dels på grund af ælde, dels »formedelst de derpaa menigheden til forargelse staaende billeder« er blevet nedbrudt og erstattet af †nr. 3⁵.

3) 1728 (sml. fig. 16). Ifølge regnskaberne fik man 1727—28 en ny altertavle af godt tørt og rent egetræ »ligesom den, der for nogle faa Aar siden kom til Tikøb Kirke (p. 696), hvori er sat et Skilderi, som præsenterer Nadverens Indstiftelse, der er en Copia af det, som er i bemeldte Tikøb Kirkes Altertavle«. »Snedker Mester Hendrik Jørgensen i Helsingør er for denne og en dito, som er kommen til Nøddebo Kirke efter forhen gjorde Akkord, for Arbejdsløn, Træ og Jern betalt 100 Rdl., hvorfor denne Kirke for sin Altertavle alene kunde tilkomme at betale 80 Rdl., men som Nøddebos Indkomster er saa ringe at hun næppe kan bekoste de tilstaaende Udgifter ... saa faaer denne som er

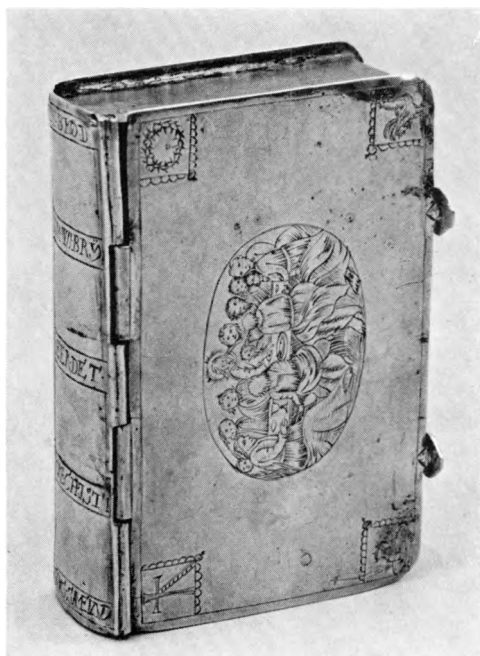
Fig. 17. Esbønderup. *Helgengrav fra alterbord; højde i lukket tilstand ca. 25 cm (p. 1023).

Hovedkirken baade betale sin egen og Nøddebo Kirkes Altertavle med 100 Rdl.« Skildrerens Lars Rosenberg, Helsingør, blev efter akkord betalt for at afkopiere skilderiet til Esbønderup tavlen, samt for ramme og lærred 14 rdl. 1731 stafferede han rammen med ægte guld og sølv, samt smukke, fine farver. En staffering fandt samtidig sted af Nødebo altertavle og tavlen i Tikøb (se p. 698). 1773—74 renoverede maleren Thomas Møller i Esbønderup altertavlen⁵.

Altersølv. Kalk og disk 1925. Vinkande 1955. *Vinflaske* af porcelæn, nævnes i inventariet 1841²⁴, sort med guld kors, uden mærker. I sakristiet, ude af brug.

†*Altersølv.* 1720—21 omgjordes kalk og disk af Jens Klitgaard, København⁵.

Bogformet *oblatæske* (fig. 18a—b) 1689, af sølv med spænder, 11x7,5 cm. Midt på bagsiden en graveret oval med versaler: »Gvd til ære hafver Iochim Brandt (folemester på Esrom, jfr. mindetavle p. 1038) og Christina C Dater foræret denne abelat bog til Esbønderup kierke 1689«. Forsiden har en tilsvarende oval med et billede af nadveren, i hjørnerne graverede kvadrater med kors og stige, tornekrone, kande i fad, samt hane. På ryggen, i fem bånd, graverede versaler: »Det brød som wi bryde er det icke Christi legems samfvnd«. »Bladkanterne« og det indvendige forgyldt. På den øverste bladkant fire stempler: Københavns bystempel 1689, mestermærke sammenskrevet NB i oval for Nicolai

N. E.1955

M.M.1930

Fig 18 a—b. Esbønderup. Bogformet sølvoblatæske, af guldsmed Nicolai Burmeister, København 1689 (p. 1025).

Burmeister (Bøje p. 46), guardeinmærke C L over M W og årstallet i oval for Conrad Ludolf, samt månedsmærket, skorpionens tegn.

†*Oblatæske* af træ omtales 1709; 1741 var den i stykker og »ej en skilling værd«⁵. Måske var det den liden æske til oblater, man i 1609 købte for 4 sk.⁹.

Berettelsessæt fra 1930.

†*Sygekalk* og *disk* med tilhørende *flaske* og dåse i skruen købtes 1725—26 hos Niels Jonsen i København. På de tre stykker var det kgl. navn graveret, sættet var i Futteral⁵. Flere sygesæt af tin omtales i regnskaberne²⁵.

En †*krystalflaske* brugtes 1693 til messevinen på alteret⁹. 1715 var den gået i stykker og erstattet af et hollandsk *vinkrus* af glas med tinlåg. Det var to år tidligere købt for 1 mk. 12 sk.⁵ Nævnes endnu 1764¹².

Alterstager (fig. 19) 1600—50, 40,5 cm høje, med fodskål bestående af en stor, ret flad underdel, hvorover et rundt og et skarpt led; skaftet har to fortrykte balustre over hinanden, adskilt af en midtring, ret flad lydeskål over vaseformet led; lysepig af messing. Sandsynligvis er det de eksisterende messinglysestager, som nævnes i inventarierne fra 1653 ff.²³.

To store †*kobberlysestager* omtales 1579⁹. Samtidig opregnes i inventariet to store og to mindre røde †*blussestager* (til lys for brudefolk). 1662 nævnes kun de to store stager¹³ og i 1709 kun een »blusstang«⁵.

†*Røgelsekar* omtales fra 1579⁹ til 1715⁵ med oplysning om, at det nu bruges at hente ild udi til at tænde vokslysene.

†*Messehageler*. 1589 befalede slotsherren, Gert Rantzau, kirkeværgerne at anskaffe en ny messehagel næste år; det skete dog først 1592, da man købte en hagel hos Thommis Jacobsen i Flensborg⁹. 1698 købtes en hagel og et tilsvarende alterklæde (jfr. p. 1024)²⁶.

†*Alterskammel*, jfr. de forsvundne alterklæder p. 1024.

Alterskranke, moderne, af smedejern med indcirklede symboler i stråleglans. Et †»*jerntalværk*« med messingknapper og dør blev 1716—17 udført af kongens smed på Frederiksborg, Joachim Sahrtz og Jens Andersen i (Ageboe?)-Skovhuse; Nicolai Reuter malede det⁵. Et knæfald med ophøjet kant og brædegulv, samt et nyt jernværk med to døre blev 1842 opsat af smed F. C. Svendsen, Frederiksborg¹⁸.

Døbefont (fig. 20) romansk, af granit. Den firkløverformede kumme er af rødlig granit, foden af grovkornet, kraftig rød og sort granit. Den hører sammen med fontene i Græsted (Holbo hrd.), Lille-Lyngby (Strø hrd.) og Vejby (Holbo hrd.), der alle er firkløverformede og reliefudsmykkede²⁷. Kummen, der er 96—98 cm i tv., har tovtav foroven over smallere rundstav og stejle sider med relieffer i sammenstødene mellem de udhængende sideflader. Reliefferne (fig. 21a—d) forestiller antagelig: 1) Samson og løven. Han ser ud til at ride på dyret, i venstre hånd holder han (usædvanligt) en kølle eller et sværd. 2) Svævende engel over liggende figur med krydsede arme, måske engelen, som i en drøm giver Josef bud om at drage af sted. 3) Kvinde med barn ridende på en hest, muligvis flugten til Ægypten. 4) Kampscene. De tre skikkelser er muligvis en soldat, en moder og et barn, altså barnemordet i Bethlehem.

1732 flyttedes fonten, som stod i tårnet, op i koret ved den nordre side mod pillen. En halv alen blev udhugget af kampestensmuren for at skaffe plads. Fonten blev 1743—44 malet og marmoreret af maler Hans Nielsen, Ganløse⁵.

Fig. 19. ESBØNDERUP. Alterstager (p. 1026).

M.M. 1930

N.E.1955

Fig. 20. Esbønderup. Døbefont af granit,
sml. fig. 21.

1842 købtes en ny font (se nedenfor), og den romanske flyttedes ud af kirken. 1869 lå den i lægens svinestald²⁸, og 1872 var den opstillet i våbenhuset⁸; ved denne tid er fonten utvivlsomt blevet ophugget.

†*Træfont*, købt 1842 for 5 rdl.; samme år malet som porfyr og lakeret¹⁸.

Dåbsfade. 1) 1829, af tin, 63,5 cm i tv., glat med smal, bredt riflet kant, på randen graveret skriveskrift: »Esbønderup Kirke 1829«. Stemplet på randen med kronet oval, hvori Københavns tre tårne, foroven »Krontin« og nedenunder »A. C. Dahlgreen 1824«; i bunden Frederik VI.s kronede navnetræk. Svarer bl. a. til fadene i Torup (Strø hrd.) og Tibirke (Holbo hrd.).

2) 1829 (?) af tin, kun 24 cm i tv., glat, skålformet med let ombøjet rand;

under bunden samme stempel som på nr. 1. Men da stemplet er skredet, er årstallet nu ulæseligt. I det store fad. Inventarierne 1589⁹ og 1653²³ nævner et stort †*messingfad*, 1603 nævnes dog to *messingfade*⁹.

Dåbskande, 1829, af tin med slangehank og Frederik VI.s graverede kronede navnetræk. På låget graveret skriveskrift: »Esbønderup Kirke 1829«. Indvendig i bunden næsten udvisket rektangulært stempel, hvori engel og årstallet 1824, formentlig A. C. Dahlgreens stempel for »engelsk« tin. Kanden danner sæt med dåbsfadene; et tilsvarende sæt findes i Torup (Strø hrd.).

1738 købtes en kobberfortinnet †*vandkande* med hank og låg på ca. 4 potter. Den var gjort som en feltkedel til at hente vand i til dåben. Købt hos kobbersmed Hans Videmand, København, for 1 rdl. 32 sk.⁵.

†*Fontelåg* anskaffet 1628⁹. 1722 var »dækket« af træ udueligt⁵.

Krucifiks, o. 1700, ca. 67 cm højt. Kristus hænger i skråt strakte arme og hviler de krydsede fødder på en fodplade. Hovedet er drejet mod højre, håret er langt og opdelt i store, snoede lokker; nedhængende overskæg, samt hageskæg. Lændeklædet er ret bredt og har ligesom oppustede folder; det er knyttet på højre hofte med to snipper. Korset er glat, sortmalet med hvidt skriftbånd, hvorpå JNRJ. Kristi hår og skæg er mørkebrunt, lysbrun hudfarve og hvidt lændeklæde. Over korbuen. — I inventariet 1709 nævnes et »lidet Træ Crucifiks«. 1729—30 omtales det »gamle« trækrucifiks, som er fastnaglet bag alteret, på muren⁵.

E.M. 1963

Fig. 21 a—d. ESBØNDERUP. Døbefontens fire relieffer, antagelig: a. Samson med løven. b. Josefsdrøm. c. Flugten til Ægypten, d. Barnemordet (p. 1027 f.).

†*Korbuekrucifiks*. På Zeuthens tegning (fig. 16) fra 1837 ses et korbuekrucifiks, som karakteriseres ved en meget stærk hovedhældning, korset har firpascelter for enderne og krabber langs siderne.

†*Korgitter*. De forkortede korbuekragsten (vestenderne borthugne) angiver korgitterets anbringelse. 1599 fik Rasmus snedker i Helsingør betaling for sprinkelværket for koret⁹; 1713 købtes træ til ti drejede piller på begge sider for koret (jfr. fig. 16). Arbejdslønnen blev skænket kirken af Laurs Willumsøn⁵. Korgitteret fjernedes under restaureringen 1842—43¹⁸.

Prædikestol (fig. 22—24). Træ købtes 1590, snedker Rasmus (Møller²⁹) og

N.E. 1955

Fig. 22 a—b. Esbønderup. Prædikestol (sml. fig. 24). Storfelter med Marcus og Mathæus (p. 1030).

maleren Peder, begge i Helsingør, fik betaling for arbejdet i årene 1598—1601⁹.

Den nu firsidede, tidligere femsidede, stol har arkadefelter med beslagværkspilastre og kartoucher i buesviklerne, samt slutsten med englehoved. Eet sted mangler slutstensdekorationen; to nyere masker (fra 1842—43) er indsat til erstatning for andre tabte. I arkaderne står de fire evangelister skåret i højt relief med stærkt bevæget draperi. På podierne de reliefskårne navne: »S. Mathevs, S. Marcvs, S. Lvcas, S. Iohanes«. Johannes-figurens ansigt er gået tabt og er erstattet af en grov, alt for stor, pålimet maske³⁰. De grovt skårne, kvindelige hjørnehermer er tilsyneladende af en anden hånd eller efter forlæg fra en anden kreds. Mod sædvane symboliserer de ikke dyder, men sanserne. 1) »Smagen« spiser en frugt, på hermeskaftet frugtgurlande, 2) »Hørelsen«, holder en liggende hjort og en nodebog, 3) »Lugten« holder en buket i den ene hånd, med den anden fører hun en blomst op til næsen, 4) »Følelsen« har en skildpadde trykket ind mod højre hofte, venstre hånd holder hun med bøjede fingre (en stor træklump indvendig i hånden er vandret afskåret), sandsynligvis mangler en fugl, som skulle hakke hende i fingeren³¹. Postamentfremspringene har

N.E. 1955

Fig. 23 a—c. Esbønderup. Prædikestol (sml. fig. 24). Hermer forestillende sanserne: smag, hørelse og følelse (p. 1030).

beslagværk og fyldingerne stiliseret bladramme; æggestav og tandsnitgesims over den gennemløbende frise.

†Underbaldakin med hængestykker ses på Zeuthens tegning (fig. 16). Ifølge fotografier fra henholdsvis 1906 og 1930 to gange ændret. Ved restaureringen 1942—43 blev to bærende, vandrette bjælker indsat.

Opgangen omdannet 1942—43. 1727 repareredes den murede †trappe til prædikestolen⁵. En opgang af træ blev muligvis lavet af snedker H. Geisler, Esbønderup i forbindelse med stolens restaurering 1842¹⁸. Den ses bl.a. på fotografi fra 1930.

†Himmel. 1611 købte man et jern som prædikestolens himmel blev hængt i⁹.

Himmel (fig. 24) 1640—41, af mester Hans (Barchmann³²) snedker, der 1640 fik 30 dl. for en himmel⁹. Den er sekssidet (ved en senere flytning blev den ene side ødelagt) med smal frise, tandsnit og æggestavgesims, hjørnebøjler med engle- og mandshoveder; topstykker med englehoveder mellem hjørnespir, det ene topstykke har kartouche med Christian IV.s kronede initialer. Smalle,

bruskede hængestykker med fantasimasker. Loftet dannes af et profilindrammet felt, hvori oprindelig, stor due. Indvendig frise med øvre æggestav og småstave i hjørnerne.

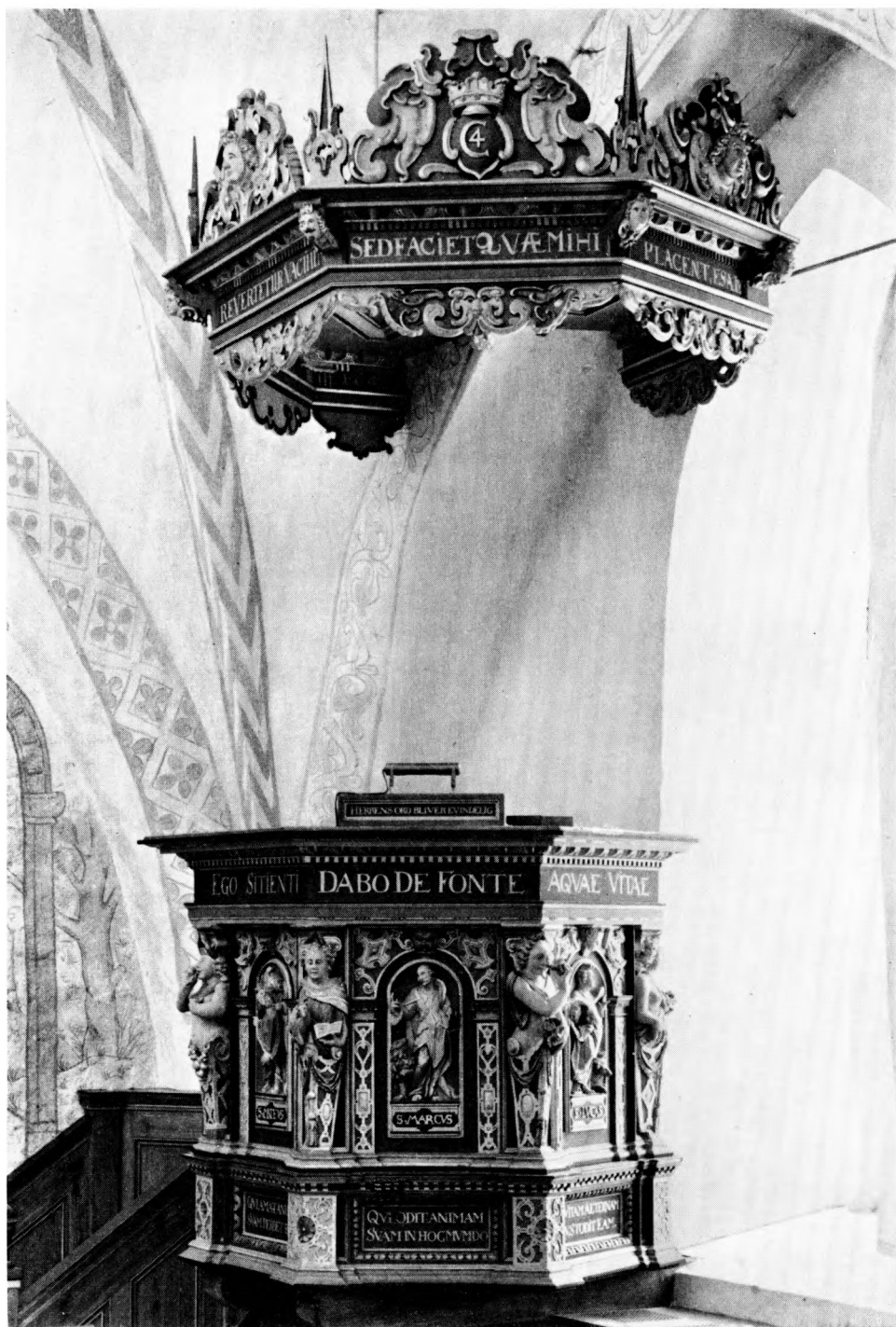
Stafferingen af stol og himmel er nu broget, renæssanceagtig, delvis efter ældre spor, udført af P. Kr. Andersen 1943. Stolens tre sider er nymalede, den fjerde med Johannes har stort set den oprindelige staffering. Arkader og postamentfremspring har skiftevis rød og grøn bund for de forgyldte ornamenter, de grøn- og rødklædte evangelister står i grønne nicher, hermeskafterne er grønne med forgyldning. Sanserne har røde og grønne dragter. Postamentfelternes forgyldte versalindskrift på sort bund: »Qui amat animam svam perdet eam, qui odit animam svam in hoc mvmdo (!) in vitam aeternam custodit eam« (»den, som elsker sit liv, skal miste det; den, som hader sit liv i denne verden, skal bevare det til evigt liv«). Rekonstrueret efter indskriften under Johannes-feltet: »Ioannis: XII. Anno 1602«, ligesom gesimsfrisens: »Ego siti-enti dabo de fonte aquae vitae.« efter samme felts: »[g]ratis: Apocalyp:X« (»jeg vil give den tørstige af livets vands kilde uforskyldt«).

Stolens oprindelige staffering fra 1598—1602 skyldes Peder maler i Helsingør³³. 1748—49 renoverede Hans Nielsen, Ganløse, prædikestolen med maling, forgyldning og lakfernis derover. Ved samme anledning er prædikestolen formentlig blevet drejet og det femte felt fjernet, muligvis for at folk i det nyopførte nordkapel kunne se præsten bedre. 1773—74 anstrøg Thomas Møller i Esbønderup stolen med perlefårve⁵. 1842 reparererede snedker H. Geisler, Esbønderup, stol og himmel for 35 rdl., og samme år blev begge dele malet med egetræsmaling og de tre felter afrenset af C. P. Kongslev, København¹⁸.

På himmelen er Mattis malers oprindelige staffering fra 1641⁹ genfremdraget og suppleret 1943. På bruskværket findes grønt, blått og rødt, mens englevinger og hår, krone og hængedue er forgyldt; undersiden er brun med blått, stjernestrøet felt og røde og sorte lister. På frisens indvendige side mod øst fremdroges til dels det oprindelige stafferingsårstal 1641, under en overmaling 1749 (jfr. ovf.). På den indvendige frise står med forgyldte versaler på sort bund: ».. quam speciosi in montes pedes evangelizantium et prædicantium pacem: Esa. LII. 1749« (»hvor liflige er på bjergene deres fødder, som forkynnder og prædiker fred«). På frisens yderside: »Verbum meum non revertetur vacuum sed faciet qvæ mihi placent, Esa LV« (»mit ord skal ikke vende tomt tilbage, men udføre, hvad mig behager«).

1712 gjordes en *†jernramme* på prædikestolen til at lægge alterbogen på; den forsynedes med 1 ½ alen frynser⁵.

†Timeglas, anskaffet 1716 med kvarterglas og tavle, som »det ganger paa«. 1722 nævnes, at der foruden et helt også er et lidet udeligt. 1745 købtes et firfaget timeglas for 2 rdl. 48 sk.⁵.

N.E. 1955

Fig. 24. Esbønderup. Prædikestol (sml. fig. 22—23). 1598—1601, af Rasmus Møller, Helsingør (p. 1029 ff.), og himmel, 1640—41, af Hans Barchmann (p. 1031 f.).

Stolestader fra 1942—43 efter tegning af Lønborg-Jensen, i renæssancestil med trekant-topstykker. De afløste stolestader fra 1842 med spidsbuede gavle (een bevaret i nordre tilbygning), af type som dem, der endnu findes i Karlebo (p. 897) og andetsteds. Dele af det oprindelige renæssancestoleværk ses på Zeuthens tegning (fig. 16).

Af de udførlige regnskaber for tidligere *†stolestader* refereres følgende: 1611 fik Rasmus snedker i Helsingør, som også leverede prædikestolen, 126 mk. for 14 nye kvindestole af eget tømmer. 1633 gjorde Christian snedker i Hillerød seks nye stole til våbenhuset. Samtidig forbedrede han de gamle stole og stolene i det lille kapel. 1649 købtes en del nye kvindestole og 1651 24 nye karlestole. 1685 beprydedes stolene i kirken med staffering og numre for 30 dl.⁹. 1716—17 malede Nicolai Reuter stoledørene. 1733—34 lavede snedker Christian Jørgensen Smidt ved Frederiksborg 20 nye klapper og to lange bænke med udskårne ben ved kirkedøren, samt to nye stole. Til den nye tilbygning (p. 1018) udførte tømrmester Peder Ulf af København 1736 ni mands- og ti fruentimmerstole. 1743—44 blev de malet af Hans Nielsen, Ganløse. 1773—74 malede Thomas Møller i Esbønderup alle stolestader med perlefarve⁵. 1842 blev samtlige stole repareret og delvis fornyet af snedker H. Geisler, Esbønderup; de spidsbuede gavle skyldes sikkert ham. Maler C. P. Kongslev, København, malede dem samme år¹⁸. I 1890'erne gjorde man stolesæderne bredere og reparerede fodbrædder og klapper⁸.

†Pulpiturer og lukkede stole. 1652 opsatte en snedker fra Helsingør et pulpitur for 51 dl. 2 mk. 1655 stafferede Mattis maler i Helsingør det for 25 dl.⁹. 1734—35 nævnes, at kirken indeni er opfyldt med så mange pulpiturer, som deri kan være. Flere reparationer af »pulpituret« omtales, men det er umuligt at præcisere hvilket, der er tale om. 1736—37 lavede tømrmester Peder Ulf af København til »den ny kirke to ziirlige lukte stole« af panelværk med gesims, loft, bag- og sidebeklædning, samt fjælegulv og panelerede døre og i den ene stol engelske vinduesrammer til at trække op og ned. Ud til kirkegården var en »beflammet« dør. 1743—44 malede Hans Nielsen, Ganløse, de to lukkede stole⁵.

1842 fjernede man »den lukkede stol i koret«, pulpituret og de lukkede stole i den ny kirkeafdeling. Men 1869 opsatte man et *†orgelpulpitur*, leveret af tømrmester H. Schmidt, Helsingør, for 75 rdl.³⁴.

1599 leverede Rasmus snedker i Helsingør en *†fadderstol* og en *†brudestol*⁹. 1748-inventariet omtaler en gammel træ-munkestol⁵. 1649 betaltes 10 dl. for den ny *†skriftestol*, 1652 fik Mattis maler 6 dl. for at staffere og anstryge den⁹. 1748—49 afskar snedker Jens Christensen af Farum det forreste panelværk af skriftestolen, således at folk i »sakristiet« kunne se for den⁵.

En *†kiste* anskaffedes 1601 og maledes af Peder maler i Helsingør⁹. Den jernbeslåede halv-kiste af eg i sakristiet omtales endnu 1764¹².

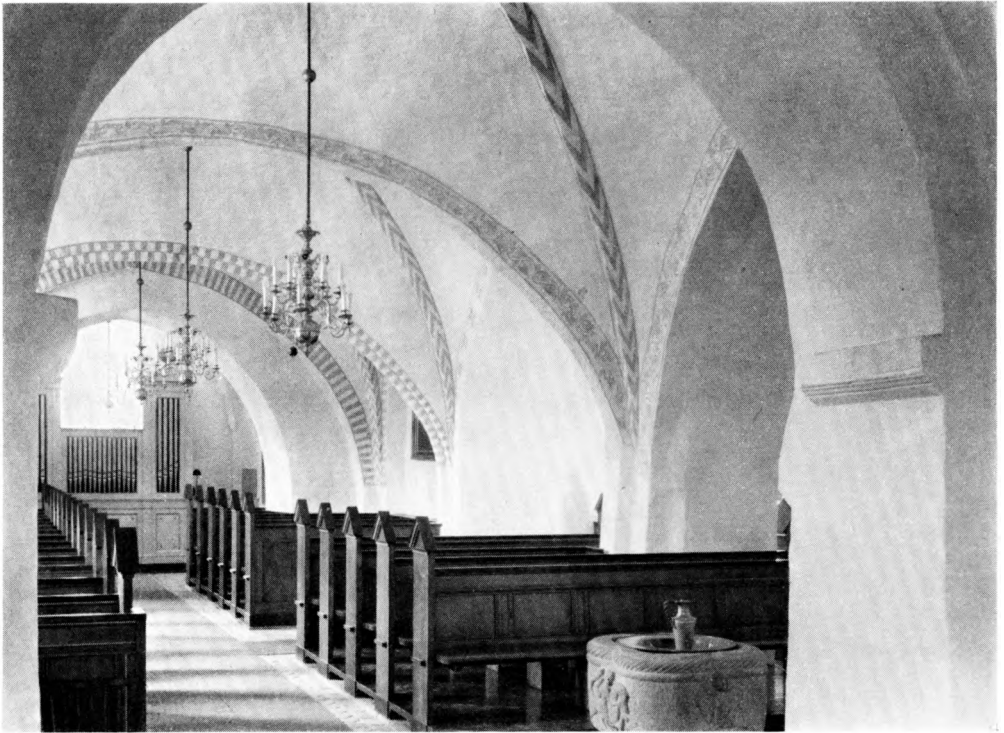

Fig. 25. Esbønderup. Indre, set mod vest.

N.E.1955

†*Dørfløj* (sml. fig. 19) fra 1600-tallet, fandtes endnu 1963 mellem kor og sakristi; hertil var den muligvis flyttet i midten af 1800'rne. Den bestod af tre brede og een smallere, sammenstødte egeplanker sammenholdt dels af to gangjern, som endte i en skive med langt udtrukket spids, dels af to svære profile-rede revler forbundet af et glat skråbånd. En stor 1600-tals jernlås var sat over en firkantet tidligere udhugning til en anden lås.

Orgel, 1912—14, fra Zachariassen i Århus, otte stemmer; restaureret 1942—43³⁵. Façaden har to sidetårne afsluttet af empirevaser. Både i tårnene og i det lavere mellemlid er der pyntepiber. Hvidmalet med forgyldte lister. I tårnrummet.

†*Orgel*, købt 1869 af Daniel Køhne, København. Orgelet var firstemmigt og havde i 15 år været i brug i Herlev kirke, Københavns amt. Tømrermester H. Schmidt, Helsingør leverede orgelfaçaden og pulpituret, og malersvend M. P. Olsen, Esbønderup malede det hele³⁴. I nordre tilbygning.

Pengeblok (fig. 26) omtrent som Søborgs fra 1645, af eg, 45,5 cm høj, helt dækket af seks vandrette jernbånd med rosetsøm; tre af båndene med hængsler. 1722 nævnes tre hængelåse til blokken⁵. I våbenhusets sydvesthjørne.

†*Pengetavler*. 1599 anskaffedes to⁹, 1662 fandtes tre¹³. 1726—27 købtes en

N.E.1955

Fig. 26. Esbønderup. Pengeblok (p. 1035).

pengetavle af »ostindisk Nøde- og andre Sorter rart Træ med indlagt Arbejde« fra snedker Christopher Quist, København for 2 rdl.⁵. Endnu 1834 nævnes tre kollekttavler²⁴.

Nyere *salmenummertavler* til metalnumre. På loftet flere af de ældre tavler, som ses på Zeuthens tegning (fig. 16).

To ens *præsterækketavler*, 125x116,5 cm, den ældste gjort af snedker Jens Christensen 1743—44⁵. O. 1860 oplyses, at der på den ældste tavle stod »malet Anno 1763«. Rammen er profileret og bemalt med rødt, grønt og forgyltning. Under den nuværende forgyltde fraktur og de hvide kursivbogstaver på sort bund ses på begge tavler spor af ældre indskrift. Den ældste tavle indeholder nu de seneste præstenavne. Ved omma-

lingen i slutningen af 1850'erne er den anden tavle formentlig lavet³⁴. Tavlerne er ophængt på østvæggen i nordre tilbygning.

Maleri med voksfarver (en causto), Jacobs kamp, 1936. Malet af Rudolf Pedersen og skænket 1961. Indmuret i sakristiet.

Fire *lysekroner*, nyere. 1726 forærede hr. Simon (eller Sigvardt) Sivertsen, urtekræmmer i Helsingør, kirken en *†lysekrone* af forgylt træ⁵.

*Sejeruærk*³⁶. Døgnværk og timeslagværk anbragt i forlængelse af hinanden i smedjensramme, samlet med kiler. Værkrammen er 90 cm høj, 108 cm lang og 70 cm bred. De lodrette stivere afsluttes med små, vandrette plader, der måske erstatter nu forsvundne volutter. I centralstiveren spor af den oprindelige spindelgang med foliot. Senere er uret ombygget til regulering med pendul og hagegang, der igen er erstattet med den nuværende stiftgang. På centralstiveren er indprikket V T over R, på en bøjle til en af optræksakselerne 1840.

Uret er sidst istandsat 1966 af Bertram-Larsen, ved hvilken lejlighed stiftgangen, alle drev og visertransmissionen fornyedes (de udskiftede dele i Nationalmuseet). Værket står i mellemstokværket beskyttet af et buet trætag, båret af fire hjørnestolper. På tårnets sydfacade rund, konveks, sortmalet *metalskive* med forgyltde tal og »stiv« viser.

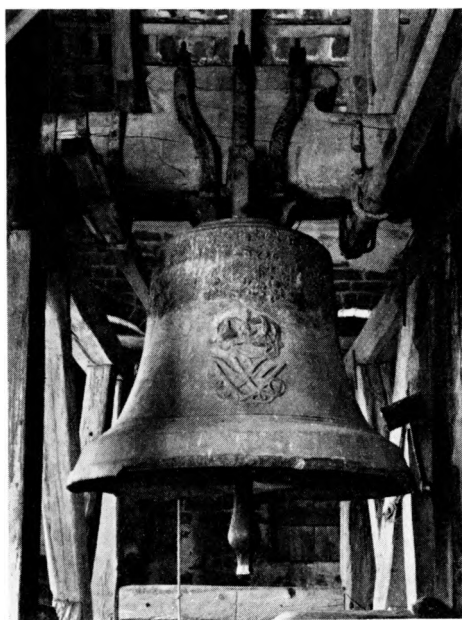
Urværkets oprindelige dele synes at stamme fra det værk, som Christoffer Sejrmager (formodentlig Christoffer Klet) 1649—50 fik 100 rdl. for. 1695 og

1699 repareredes det af urmager Valentin Schrøder, Frederiksborg, i det sidste tilfælde fordi det »ved ringningen for Kongen blev sønderslagen«⁹. Det havde fra begyndelsen også en skive på tårnets nordmur, hvori endnu hullet til viserakselen ses. Af hensyn til anbringelsen af denne skive måtte trappetårnets pulstag sænkes, sml. p. 1016. Den nuværende skive på tårnets sydside er formodentlig fra 1844⁷. Skiven, i regnskaberne benævnt »solskiven«, var tidligere af træ, flere gange fornyet.

Klokker. 1) Støbt af F. Holtzmann 1726 (fig. 27). I frisen mellem borter med akantusværk og drueklaser, reliefversaler: »Me fecit Friderich Holtzmann Hafniae 1726. Gloria in excelsis deo« (»F. H. i København gjorde mig 1726, ære være Gud i det højeste«). På klokkelegemet under årstallet Fr. IV.s kronede spejlmonogram. 112 cm i tv^m³⁷. Klokken blev delvis støbt af den gamle, store, revnede klokke⁵. Den oprindelige klokkebom fra 1726 har fladt topstykke, der ender i falset rundstav. Klokken tjener som slagklokke. 2) 1906 støbt af M. & O. Ohlsson. »Kongen døde — Klokken klang over Land med Sørge sang, Malmet bristed — Malmet ringer atter over Land — det klinger: Hosanna og Haleluja! Støbt af M. & O. Ohlsson i Lybeck«.

†*Klokker.* 1) 1406, støbt af Daniel og Mikael (hollandsk?). »Kateline [!] es mine name miin luut sy god bequame daneel michiel maecten mi anno d(omi)ni mcccc vi iacop ioseeps.« (»Catharina er mit navn. Min lyd være gud behagelig. Daniel og Mikael støbte mig i Herrens år 1406. Jacob Josefsøn.«) Indskriften endte med en lille dragefigur, foroven på kronepladen stod med indristede versaler: »Schoore III:VII« formentlig en vægtangivelse. Klokken, der revnede ved ringningen for Christian IX., blev købt af en grosserer til ophængning i en privat ejendom i Dronningmølle³⁸. Sandsynligvis er den solgt til omsmelting i Lübeck under 1. verdenskrig.

2) 1642 fik mester Hans Rotgeter i Helsingør betaling for den nystøbte klokke, og 1643 betaltes mester Adam på Hammermøllen for beslag til klokken. Muligvis erstattede denne klokke den gamle, som Hans Rotgeter 1629 borede et hul i, så der kunne støbes »en marne udi« (ring til knebelen)⁹.

N.E.1955

Fig. 27. ESBØNDERUP. Klokke, støbt 1726 af F. Holtzmann, i klokkestol fra 1642 (p. 1037).

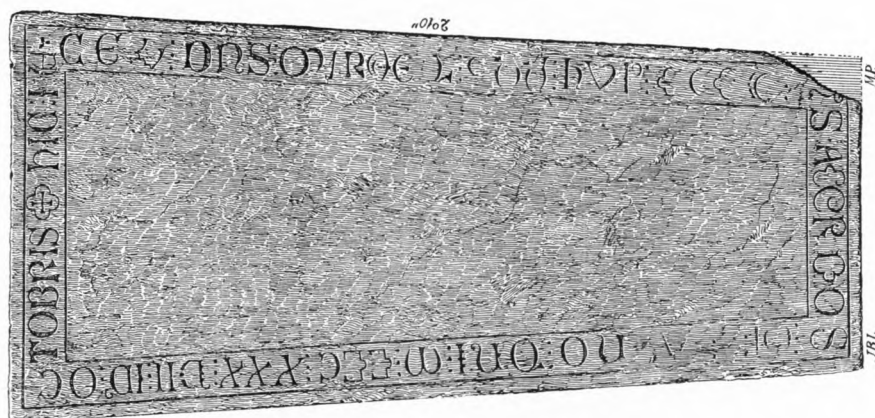

Fig. 28. Esbønderup. Gravsten over præsten hr. Mikael, død 1337 (p. 1038). Efter J. B. Løffler: Danske Gravstene fra Middelalderen tavle XIX fig. 94.

Klokkestol, 1642, opsat af en tømmermand fra Hillerød⁹. Bindingsværk, af eg og fyr, til to klokker, 3x3 lodrette stolper med øst-vestgående remme og 2x3 svære Andreaskors. 1619 anskaffedes en ny †klokkestol til to klokker⁹.

GRAVMINDER

Mindetavle, efter 1707. »Denne Begravelse-Sted og Rum Heri Sacristiet« er 1691 »arveligen« købt af folemester over de kgl. stutier ved Esrom Seigneur Jochim Randt og hans »Kiereste« Christine Christians datter Arden, som døde 6. okt. 1694, 47 år, 6 uger, 4 dage gammel. 12. dec. 1695 ægtede han »Den nu Sal. Matrone« Dorthe Svends datter, som døde barnløs 2. maj 1707, 45 år gammel. 20. nov. 1696 nedsattes støvet af Magdalene Reiiers, sal. Hans Brands, som døde i sit 94. år; selv døde han 6. juni 1707, i sit 71. år. Trætavle, 98 x 103 cm, i bred, fremspringende profilramme, sort- og rødmarmeret med forgyldte lister og skablon-blomster. Forgyldt skrift med versaler og skønskriftsbogstaver, opmalet. På skibets nordvæg i vestligste fag.

Kårde, o. 1700, med hjerteformet parerplade og bøjle til ovalknop; snoet guldtråd om fæstet. To *sporer*. Nu i sakristiet, hang tidligere under Jochim Brandts tavle.

†*Muret begravelse*. 1765—66 overtoges kammerråd, regimentsskriver Otto Christian Raschs gravsted af Cathrine Elisabeth, sal. regimentsskriver Plums enke. Hendes mand blev nedsat her⁵. 1842 omtales fra samme begravelse (»aaen Kælder«) ligkister, hvoraf den yngste var regimentsskriver Badstübers nedsat 1795⁷. I tårnrummet.

I Gilleleje museum findes fem **kistehanke* og et *-beslag* fra 1700'rne, fundet på kirkegården i Esbønderup.

Gravsten. O. 1337 (fig. 28). »Hic iacet d(omi)n(u)s mikael . . . quondam hvi(us) ecc(le)s(ie) saecrdos (!) q(vi) [obiit] anno d(omi)n(i) M CCCXXXVII id(us) octobris« (»her ligger hr. Mikael fordum præst i denne kirke, som døde 15. oktober 1337«). Rødbrun kalksten, trapezformet, 153x73—53 cm, med fordybede majuskler mellem rammeliner; særprægede C- og D-former³⁹. I tårnets nordvæg.

Stumper af gravsten findes i nordre udbygnings vestfag; af kalksten, med profileret kant og i hjørnerne medaljoner med evangelister. På det største brudstykke findes en medaljon med englehoved, samt på stenens midte et vinget timeglas over kranium på korslagte knogler, herom årstallet 1688.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Kirkeinspektionsarkiv. Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705. — *Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv* 1898. Esbønderup kirkes rgskbog 1705/06—1779/80. — *Esbønderup-Nødebo sognekaldsarkiv.* 1651—1876. Korrespondencesager m.m. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger 1885 af J. B. Løffler (bygning og inventar), 1893 og 1894 af Jacob Kornerup (kalkmalerier), 1930 af M. Mackeprang (inventar), 1939 og 1943 af P. Kr. Andersen (forundersøgelse af inventar og istandsættelse af prædikestol) og 1944 af Ole Søndergaard (kalkmalerier). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955, samt Elna Møller, Ulla Hastrup og Erik Moltke 1968.

Tegninger i NM: Interiør af C. O. Zeuthen 1837, eksteriør 1877 og interiør 1883 af Martin P. Olsen, kalkmalerier (skibets andet hvælvs øst- og vestkappe, triumfvæggens vestside og ornamenter på hvælv) af J. Kornerup 1893, profil af nordre korbuekragsten af C. G. Schultz 1930, eksteriør og snit af H. Lønborg Jensen 1942. - Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: 10 blade opmålinger fra o. 1935.

Notebøger i NM: V. Koch III, 35. — Kornerup II, 29 ff., 45, VII, 26. — C. G. Schultz LXIX, 28 ff.

Litteratur: C. J. Witter: Esbønderup kirkes historie og restaurering, 1943. — Jan Steenberg: Esbønderup kirke, ÅrbFrbrg. 1953.

¹ CodEsrom. p. 55. ² DiplDan., DaRig'Br. 2. rk. V nr. 158. ³ Smst. 2. rk. X nr. 332, jfr. 357. ⁴ Landebogen p. 170. ⁵ LA. Esbønderup kirkes rgskbog 1705—80.

⁶ Kirken var assureret for 19.730 rdl. ⁷ RA. Rtk. 256.5—13. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ⁸ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø herreders provsti: 1864—1900. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ⁹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705. ¹⁰ Jfr. note 8, året 1868. ¹¹ LA. Amter. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler 1788—90. ¹² LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier. ¹³ BA. Rtk. rev. rgsk. kirker. Kronborg amts kirker. 1661—72. ¹⁴ Inden for amtet har kun Selsø kirke (Horns hrd.) med den trekvartcirkulære apsis (og † rundskib) en tilsvarende korplan. ¹⁵ På grund af omfattende udstøbninger langs murens yderside, foretaget 1942—43, er det ikke muligt at undersøge syld- og sokkelforhold. ¹⁶ Bl. a. Övraby i Skåne og Hagebyhöga i Östergötland. — Om en dansk parallel, se Kjeld de Fine Licht: Hansted kirke, i Kuml 1968. ¹⁷ Witter: Esbønderup kirkes historie og restaurering p. 5. ¹⁸ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journalsager 1782—1848. ¹⁹ Jfr. note 7 og 18. ²⁰ Ifølge Magnus-Petersen: Kalkmalerier p. 101 foretoges 1829 en større reparation, hvorved kalkmalerierne »ere blevne en Del odelagte og flere

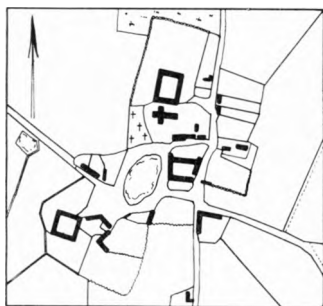

Fig. 29. Esbønderup. Landsbyplan 1810.

Billeder tabte«. ²¹ Laurentius var i øvrigt en af de få helgener, der »overlevede« reformationen. ²² Biskoppen mente 1893, at »Malerierne var slet udførte, forargelige Figurbilleder«, jfr. kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916. ²³ LA. Bispearkivet. Alm. sager: 1647—(1708). Holbo hrds. bog. ²⁴ RA. Rtk. rev. rgsk. amtsrgsk. Kronborg amtstue. ²⁵ Jfr. bl.a. note 9 inventariet 1657 og rgsk. 1660, da en ny tinkalk og disk til sygebesøg anskaffedes, samt note 5 året 1708, da kandestøberen i Helsingør fik betaling for en privat kalk, som blev omstøbt. ²⁶ 1703 fik den gamle messehagel og prædikestolens overtræk påsat fire alen karmoisinrøde kamelhårsfrynsere af Simon Møller og Anders Knapmager for 3 dl. 1 mk. 8 sk., jfr. note 9.

²⁷ Mackeprang: Døbefonte p. 88—91. ²⁸ Jfr. brev fra

A. Strunk 25. juni 1869. ²⁹ Jfr. prædikestolen i Valby kirke (Holbo hrd.). ³⁰ Markusfiguren synes i type mere lig en Kristus med korsstav og jordkugle i hånden. Muligvis stammer figuren fra det tabte femte felt og er ved restaureringen sat som erstatning for Markus (?). ³¹ Sml. »Tactus« (»følelsen«) på pulpituremaleriet i S. Nicolai kirke i Køge (DK. Kbh. amt p. 220 f., fig. 62—64) fra 1586. ³² Sml. Lillerød kirkes prædikestol, der ifølge regnskaberne er udført af Hans snedker i Kratmøllen, som var identisk med Hans Barchmann. ³³ Regnskaberne for 1601 meddeler: Betalt Peder maler i Helsingør for prædikestolen og en kiste til kirkens alterklæder han malede 50 rdl., hvilket er meget dyrt og kunne vel med ringere omkostning være betalt samme maler og »ramid« kirkens gavn som fromme kirkeværger bør at gøre. ³⁴ LA. Esbønderup-Nødebo sognekaldsarkiv. 1651—1876. Korrespondancesager m. m. ³⁵ Ifølge blyantsindskrift på træstykke i orgelet: »Ole John Larsen føt 22/9 — 1882 Opstillede dette Orgel sammen med Villy Poulsen Orgelbykker fra Aarhus 20/12. 1914«. ³⁶ Beskrivelsen skyldes Hans Stiesdal. ³⁷ Sml. klokkerne af samme klokkestøber i Lillerød (Lyng-Kronborg hrd.) og Anisse (Holbo hrd.). ³⁸ Større korrespondance i Nationalmuseets arkiv, se også J. F. Fenger: Klokke-indskrifter, i KirkehistSaml. II, 85—86. ³⁹ Sml. J. Helms: En Ligstensindskrift fra det 14. Aarhundrede med rig Afveksling af Bogstavformer, i Annaler f. nord. Oldk. 1854, p. 317—38, J. B. Løffler: Danske daterede Gravstene etc., i ÅrbOldkHist. 1887, p. 115 og KirkehistSaml. II, 83 og 488—89.

VILLINGERØD KIRKE

ESBØNDERUP SOGN. HOLBO HERRED

Kirken ligger ret ensomt, et godt stykke nord for byen og vest for vejen til Dronningmølle, omgivet af en forholdsvis lille kirkegård med ligkapel.

Kirken er opført efter tegning af arkitekt Vilhelm Holck og indviet 23. september 1906. Den har kor (i vest), skib og et tårn, der er placeret på sydsiden, således at understokværket tjener som våbenhus. Den romaniserende bygning står hvidkalket med røde tegltage.

Det stort set samtidige *inventar* er inspireret af flere stilarter. I altertavlen et maleri: Jesus og den kananæiske kvinde, signeret Mogens Gad 1924.